ЕТНИЧКА КАРТА ДЕЛА СТАРЕ СРБИЈЕ ПРЕМА ПУТОПИСУ МИЛОША С. МИЛОЈЕВИЋА 1871–1877. ГОДИНЕ

МИРЧЕТА ВЕМИЋ

Сажетак. – Етничка карта дела Старе Србије 1:300.000 односи се на један део историјске Старе Србије, посебно Косова и Метохије, уз додатак Куршумлијске нахије. Састављена је на основу три свеске путописа Милоша С. Милојевића, који је овим тереном прокрстарио крајем 1860-их и почетком 1870-их година XIX века. На карти је на прегледан начин, кроз састав и распоред становништва по насељима, приказана етничка слика ондашњег стања по етничком (народносном) и верском (конфесионалном) критеријуму, односно демографско-статистичка структура међусобних односа Срба и Арбанаса непосредно уочи српско-турских ратова 1876, 1877/78. године, када су Срби на територији Косовско-Метохијске области били већинско а Арбанаси мањинско становништво.

Поред директног ефекта оживљавања етнодемографске слике од пре скоро 150 година у том делу Србије, ова карта, с друге стране, верификује и актуелизује изворност, непосредност, симултаност, богатство, сложеност, слојевитост и друге вредности Милојевићевог путописа, који је у нашој историографији донекле неправедно запостављен па и оспораван. Овај рад представља интерпретацију резултата ауторовог картографског дела.

Кључне речи: Стара Србија, Косово и Метохија, Срби, Арбанаси, етничка карта.

УВОД

Захваљујући могућностима картографске науке и струке која литерарне и нумеричке садржаје квалиметријски прецизно може да претвори и прикаже у визуелном облику, почетком 2005. године, аутор овог рада је у издању Географског института „Јован Цвијић“ САНУ, публиковао *Етничку карту дела Старе Србије 1:300.000* (Вемић 2005) на основу три свеске путописа Милоша С. Милојевића под насловом *Путопис дела Праве (Старе) Србије*, који је штампан 1871, 1872. и 1877. године. Путопис М. Милојевића је за ову карту послужио као извор. Својевремено је настао из општих али и научних разлога, уз подршку Српског ученог друштва и његовог тадашњег председника Јанка Шафарика, као и уз материјалну помоћ Друштва издвојену за штампање прве две свеске. Милојевић је био први цивилни путописац који је Стару Србију пропутовао с циљем да непосредно на терену прикупи и изнесе податке о

становништву и насељима ових крајева, који су овде од изворног облика методолошким поступцима издвајања и систематизације послужили као солидна основа за картирање.

Тако је састављена карта која представља етничку слику о већем делу Старе Србије и пре првог пописа становништва у Кнежевини Србији. Ова карта са пропратном публикацијом (од 80 страна) која је додатно садржајно употпуњује, с упоредним текстом на енглеском језику и предговором и поговором академика Владимира Стојанчевића у којима је дата историјска оцена вредности Милојевићевог путописа и контроверзи о томе у оновременској и савременој историографији, представља чврсто, озбиљно и доследно постављеном задатку научно дело, које је добродошло да дâ ново светло и помогне у ближем и пластичнијем сагледавању и изучавању етничких и демографских процеса тога времена на Косову и у Метохији и суседним областима. Карта је добила ту предност да пружи директну, конкретну и реалну слику нађеног стања, коју ни сам путописац није могао у свом раду да на литераран начин обједињено и целовито сагледа и предочи читаоцу.

Већ на први поглед карта показује већинско присуство Срба на Косову и у Метохији пре близу 150 година, када су те области Старе Србије биле у саставу Турског царства. Урађена у релативно крупнијој размери 1:300.000, с примењеном методом структурних картодијаграма, ова карта је у погледу прецизности и тачности упоредива с другим иностраним и домаћим картографским делима створеним после Милојевићевог путописа крајем XIX и почетком XX века.

САДРЖАЈ И МЕТОДЕ КАРТИРАЊА

Путопис Милоша С. Милојевића по Старој Србији, до ове карте ниједан његов садржај није картиран, садржи обиље података. Уз етничку припадност и распоред становништва по насељима путописац је кратко наводио њихово порекло, религијско и национално осећање припадности, обичаје, предања, изглед ношње, легенде, песме, приче, анегдоте, њихов однос према државној управи, другим етничким заједницама, итд. Поред тога путопис је препун података о стању духовне културе становништва, с нађеним видљивим писаним и живописаним траговима о црквама и црквиштима, манастирима и манастириштима, џамијама, гробљима, надгробним плочама, разним споменицима, натписима, као и остацима световних грађевина, попут тврђава, кула, мостова, топлих бања, чесми, итд.

За ову карту издвојени су само подаци о насељима и етничком саставу становништва из масе осталих података који би на сличан начин могли послужити као тематика за неку другу карту. Истраживањем текста *Путописа* пронађено је укупно 1140 насеља за која је, готово сва, постојао податак о ет-

ничком саставу, а за већину њих и о броју кућа. Ти подаци су систематизовани и утабличени према територијално-административној припадности у пратећој публикацији штампаној уз карту. У територијалном погледу, трагом путописа, карта захвата Косовско-Метохијску област, делове Рашке и Топличке области а затим делове северне Албаније и северозападне Македоније, тј. простор на тромеђи три садашње државе Србије и Црне Горе, Републике Македоније и Републике Албаније. Према броју кућа, насеља су сврстана у 7 категорија, и за првих пет категорија мањих насеља креирани су кружни картодијаграми, а за две категорије већих насеља, квадратни. Насеља за које постоји само податак о етницитету, без податка о броју кућа, сврстана су у најнижу категорију.

Рекогносцирање насеља вршено је према картама млађим најмање пола века од настанка путописа као и савременим картама, које је аутор имао на располагању, тако да је остало неких 123 нерекогносцираних насеља, у табелама назначеним са звездицом (*) што подразумева могућност допуне ове карте у случају појаве детаљнијих или старијих карата, или прилика за теренским истраживањем, чиме би се утврдило постојање, прерастање или нестанак тих насеља. У рекогносцирању насеља аутор је имао на располагању мањи број и мање поузданих карата за територију северне Албаније, где је остао и највећи број нерекогносцираних насеља. Поред тога један број насеља, укупно 122, у *Путопису* забележен је на два а нека и на три места, због укрштања, додира или преклапања путопишчевих праваца кретања, што је такође регистровано у табелама података. Та понављања нађених места само су повећала тачност *Путописа* јер су у већини случајева поновљени исти или прецизнији подаци релевантни тематици карте.

Коначно у карту је уцртано 895 насеља што представља сасвим довољан број и густину садржаја који верно осликава задату тематику у примењеној размери и назначеном територијалном захвату карте. Користећи се методом картодијаграма, за тематски приказ насеља издвојено је 7 етничких група, што се види из легенде карте, а то су: Срби, исламизовани Срби (Потури), Арнаути (исламизовани Арбанаси), Османлије, Латини (католички Арбанаси), Черкези и Цигани. Ове етничке групе су именоване исто као у Милојевићевом *Путопису* и означене свака посебном бојом унутар картодијаграма. Етнички чиста насеља приказана су једном бојом док су за мешовита насеља боје заступљене пропорционално према подацима у картодијаграму.

Карта сасвим верно и конкретно приказује етнодемографско стање на Косову и у Метохији и суседним крајевима у тадашњим историјским условима, где се може сагледати потпуна присутност већинског српског становништва двеју конфесија с видљивим траговима арбанашке колонизације која је у овим крајевима започела још од Аустро-Турског рата 1788–1791. и Првог српског устанка 1804. За 77 насеља у Куршумлијској нахији, која су у легенди означена као „или-или“ насеља, употребљен је посебан картографски знак – подељени картодијаграм с две боје. За ова насеља Милојевић није са-

свим утврдио да ли припадају исламизованим Србима или Арнаутима, због тада у њима живог, активног процеса арбанизације исламизованих Срба. Он је о томе између осталог записао: „Осим овог причаху нам: да они и нису Арнаути, но су Турци прави – тј. Срби потурчени – али не Туркуше – Османлије – и азиати; да је ова цела нахија до пре 100 год. била чиста од Арнаута; па су ове почели султани, и то Латине, насељавати у време Кочиног, Немачког, Карађорђевог и Милошевог рата“, итд., као и следеће: „Њих су испочетка на силу нагонили да узимају чак из Скадарске и Ђаковичке нахије Арнаутке и то Латинке, које нису знале други језик до арнаутски. Покрај својих жена, које су говориле српски морали су и ове држати и тако учити шкипски“ (Милојевић 1971:116).

Легенда / Legend

Сл. 1. Легенда карте

Структура српских и арбанашки насеља у светлу картираних података овде се може исказати и бројкама. На карти је уцртано 483 српска, 92 арбанашка и 230 мешовитих насеља, с тим што су сва велика градска насеља, Призрен, Приштина, Пећ, Ђаковица и Куршумлија, била преко 90% етнички српска. Од мањих етничких група, картирано је 5 већих черкеских села, Османлије су остале само у мешовитом селу Мамуша, 80 кућа, и 120 кућа у Призрену, а Цигани су измешани у 7 насеља и то: у четири села са Србима, у једном са Србима и Арнаутима, у Мамуши са Србима и Османлијама и коначно у Ђаковици са Србима и Латинима. Прецизнији показатељи дати су у наредним збировима:

Срби ..... 244 насеља
Исламизовани Срби (Потури) ..... 130 насеља
Срби – Исламизовани Срби ..... 109 насеља
Укупно 483 насеља

Већа градска насеља – већински српска ..... Укупно 5 насеља

Арнаути (исламизовани Арбанаси) ..... 69 насеља
Латини (католички Арбанаси) ..... 21 насеља
Арнаути – Латини ..... 2 насеља
Укупно 92 насеља

Исламизовани Срби или Арнаути Укупно 77 „или-или“ насеља

Срби – Арнаути 18 насеља
Срби – Латини ..... 15 насеља
Исламизовани Срби – Арнаути ..... 152 насеља
Исламизовани Срби – Латини ..... 4 насеља
Укупно 189 насеља

Срби – Исламизовани Срби – Арнаути ..... 22 насеља
Срби – Арнаути – Латини ..... 1 насеље
Исламизовани Срби – Арнаути – Латини ..... 2 насеља
Срби – Исламизовани Срби – Арнаути – Латини ..... 5 насеља
Укупно 30 насеља

Срби – Цигани ..... 1 насеље
Исламизовани Срби – Цигани ..... 2 насеља
Срби – Исламизовани Срби – Цигани ..... 1 насеље
Срби – Арнаути – Цигани ..... 1 насеље
Исламизовани Срби – Османлије – Цигани ..... 1 насеље
Укупно 6 насеља

Черкези..... Укупно 5 насеља
Насеља без података о етничкој припадности ... Укупно 8 насеља

Појединачно гледано, из наведених бројки, може се закључити да је у то време било три пута више насеља настањених Србима него Арнаутима (исламизованм Арбанасима) (244:69), као и готово два пута више насеља с исламизованим Србима него с Арнаутима (130:69), а у поређењу са свега 21 насељем Латина (католичких Арбанаса) то је онда 11, односно 6 пута више. Међутим, Арнаути су због конфесионалне сличности били више измешани с исламизованим Србима (у 152 насеља) него са Србима (у 18 насеља), док су Латини више измешани са Србима (у 15 насеља) него са исламизованим Србима (у 4 насеља). Срби обе конфесије били су измешани у 109 насеља.

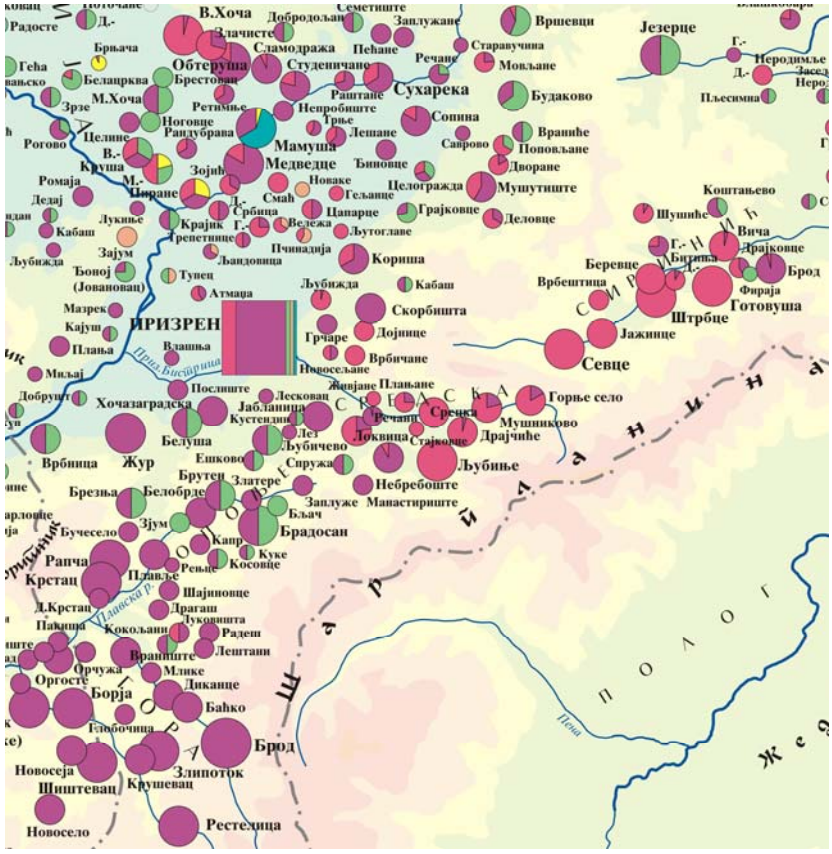
Поред општег увида у целину карте она се може анализирати и по деловима, нахијама или зонама гравитације већих градова и места, која се већ на први поглед издвајају. Ако се узме концентрација и број места, у свим нахијама, изузев Ђаковичке, уочљиву већину чиниле су српске агломерације насеља, и то Срби хришћани око Пећи, Приштине, Вучитрна, Митровице и Куршумлије, а у Призренској нахији Срби обе конфесије. У Ђаковачкој нахији, према броју насеља, Арбанаси су тада имали тесну већину захваљујући Латинима (католичким Арбанасима) који су се груписали у двадесетак села око града, док су у самој Ђаковици опет били Срби. Од укупно 2.385 кућа било је само 129 кућа Латина и 120 кућа Цигана, без иједне куће која је припадала исламизованим Арбанасима. Слично је било и у осталим градовима. Тако у Вучитрну и Митровици није било ниједне арбанашке куће, у Пећи, од 1.850 кућа једва 100 кућа и то Латина, у

Сл. 2. Ђаковица и околина

Приштини од 3.280 само 70 кућа, и у Куршумлији од 2.000 кућа, 150 кућа Арнаута. Тада највећи град Призрен, који је бројио 8.050 кућа имао је свега 200 кућа исламизованих и 100 кућа католичких Арбанаса.

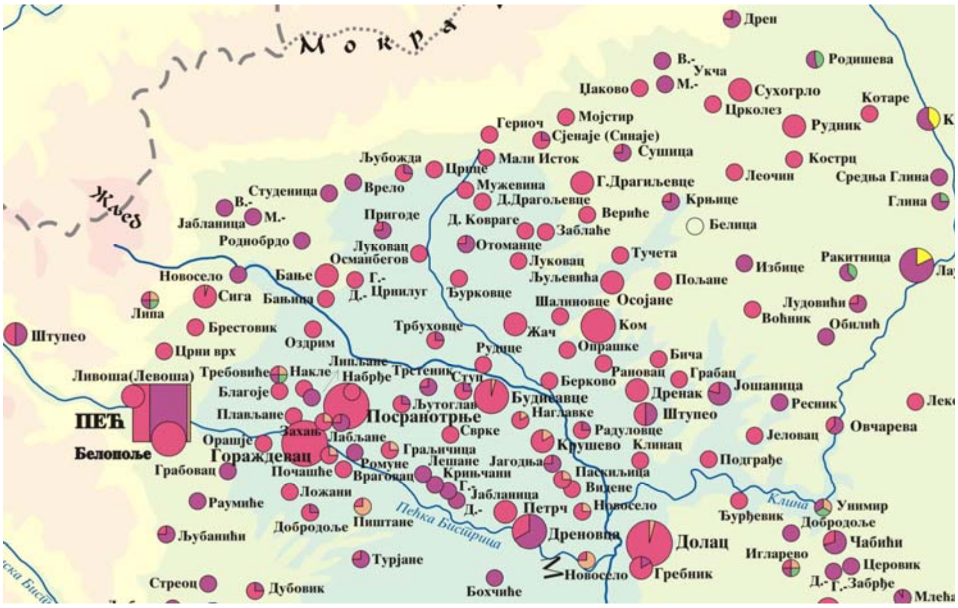
Из опште прегледности карте види се да су подручја Метохије, Подримља, Пећког и Призренског Подгора насељенија и демографски пунија од Прекорупља, Дренице и Косова. Поред тога уочава се да су већи градови имали, по принципу полова развоја, развијенију и гушћу околну мрежу насеља као и снажан утицај на њихов раст и величину. Тако се у зони гравитације града Призрена налазила и највећа концентрација већих насеља, и то: с јужне и југоисточне стране у шарпланинским жупама Гора и Опоље с исламизованим Србима, а Средска и Сиринић са Србима хришћанима, као и са северне, око Ораховца и Суве Реке, такође с већим бројем српских насеља обе конфесије. Стиче се утисак да колико год планински венац Шаре природно надвишава околину, тако су у оно време и начичкана српска насеља у побројаним шарпланинским жупама по бројности, величини и концентрацији становништва надмашивала арбанашка насеља у целој Метохији. Етничка очуваност шарпла-

Сл. 3. Призрен и околина

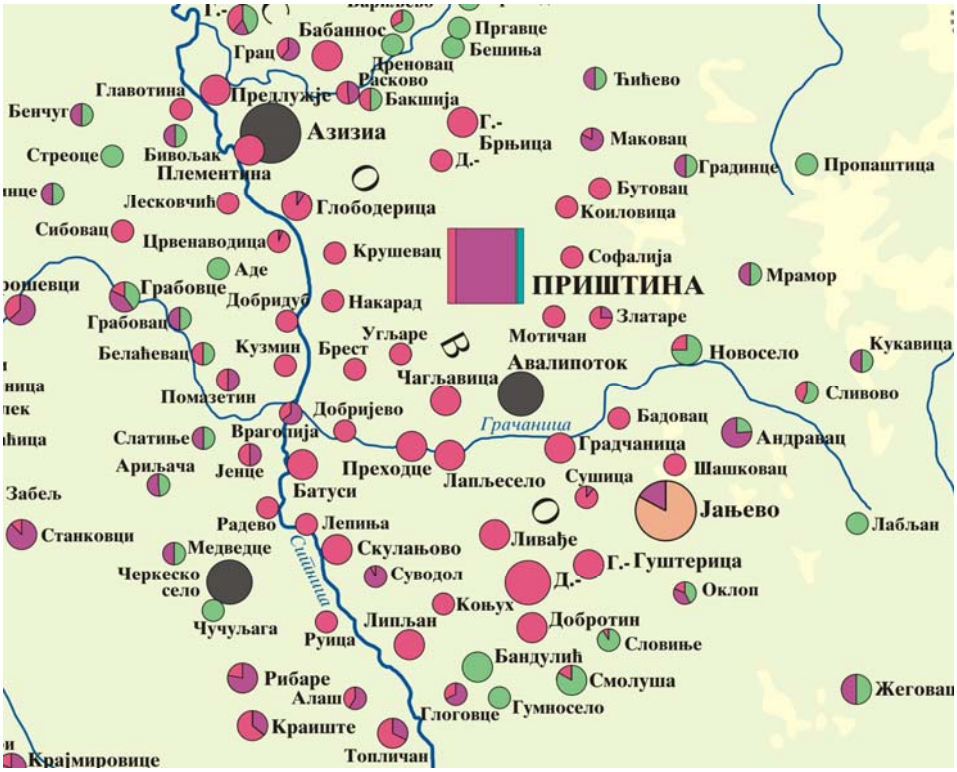
нинских жупа свакако је везана и за демографску супремацију становништва која је постојала као последица развијеног сточарског, тада доминантног начина привређивања у веома повољним условима за то, на широким планинским пространствима Шаре.

Нешто мање густу мрежу насеља имала је Пећ са својом околином на изворишту реке Белог Дрима и долинама Пећке Бистрице и Клине која су хомогено насељена Србима хришћанима. Само у неколико мешовитих села било је Арбанаса и то углавном Латина, а у неколико ободних села и Цигана. Насеља на изворишту Белог Дрима с првим притокама Источком и реком Кујавчом припадала су само Србима. Мрежа насеља око Пећи и цео тај крај у долинама поменутих река, најмање су била додирнута арбанашком колонизацијом, те су сачувала пређашњу етничку структуру. Управо овај пример Пећи и околине представља типичну етничку ситуацију већинског староседелачког, претежно ратарског, хришћанског, српског, становништва патријархалне задружне породичне организације, која је ту била и пре сталног групног или појединачног силаска Арбанаса из планинских предела фисофске организације северне и средње Албаније у питоме метохијске и косовске равнице, што је имало за последицу прогон Срба или њихову арбанизацију. За очуваност релативно компактне српске етничке структуре посебно у околини Призрена и Пећи, у дугом периоду под турском влашћу као и сталним притисцима арбанашких досељеника и насилним истискивањем с њихових вековних огњишта, свакако је увелико утицала и очувана свест тадашњих Срба да је Призрен био престоница средњовековне Србије а Пећ седиште Патријаршије Српске Православне Цркве.

Сл. 4. Пећ и околина

С карте се може уочити да се и у приштинској гравитационој зони такође у великој мери одржала претходна српска, хришћанска етнодемографска структура насеља која је по ободу била више измењена него у ближој околини града. Иако је то подручје било подељено између различитих нахија, још увек је било етнички хомогенизовано и поред видљивих трагова арбанашких миграција, као и присуства неколико великих черкешких села.

Сл. 5. Приштина и околина

Као потврда да је у том подручју реч о насељености српским становништвом показује и пример великог села Јањева, у близини Приштине, у којем је било 200 кућа покатоличених Срба, који су зарад јемства веће животне сигурности променили веру али нису научили арбанашки језик. На карти је ово насеље приказано по конфесионалном принципу као латинско, а у пратећој публикацији назначено је по његовој народносној припадности, као српско. Познато је да се ово село сачувало као такво и у XX веку, да би се у СФР Југославији прогласило хрватским, и на самом крају века тамо и преселило.

Ова карта отклања многе недоумице и непотпуности других истраживања, посебно европских путописаца тога времена. Тако на пример, Јохан Георг фон Хан није дао целовит сумарни преглед података о конфесионално-

етничким приликама за Приштинску казу, као што је дао за већину села на Косову, што је поред осталог запазио и о чему је сасвим исправно писао Владимир Стојанчевић, на следећи начин: „За Косово, у поређењу са подацима које је дао за Арбанасе, имајући у виду опште податке за (стари) Приштински санџак, изгледа да су Срби 1860-их година, надмашивали Арбанасе, иако су са њима јако били измешани услед арбанашког досељавања, које каткад није пролазило без сукоба. У сваком случају, слика о конфесионалној, етничкој и популационој композицији Косова остала је непотпуна и недовољно јасна“ (Стојанчевић 1994: 101–102). Ова карта веома пластично илуструје каква је била та етнодемографска композиција и потврђује да је Стојанчевићева претпоставка о тадашњој већини Срба у околини Приштине тачна.

Како се са карте опет јасно види, у Старом Колашину и доњем току реке Ситнице постојала је још једна велика компактна насеобинска целина преко 50 српских, углавном хришћанских, села усмерених према Митровици, која је имала 420 кућа, и Вучитрну с 850 кућа. Ове две варошице и села у њиховом окружењу су највероватније опстали са старом непромењеном етничком структуром, изузев два мешовита села, из разлога што нису били на главном правцу арбанашких миграција. Ова групација насеља према њиховом положају, узајамној повезаности, изгледу и густини мреже веома је слична очуваној структури насеља у окружењу Пећи.

Сл. 6. Вучитрн и Митровица с околином

Како карта у целини представља пресек стања оног времена када је процес арбанашке колонизације и присилног потискивања Срба започео, али није био далеко одмакао, може се сасвим поуздано утврдити и главни правац тока тих миграција. Пратећи просторни и узајамни положај ново оформљених арба-

нашких села као њихово делимично присуство у српским селима, тај главни правац арбанашке колонизације Старе Србије ишао је од северне Албаније према североистоку преко Ђаковичке нахије, Прекорупља и Дренице и даље уз долину реке Лаба, преко Малог Косова ка Куршумлији до границе са слободном Кнежевином Србијом. На том путу нема нигде већих хомогенизованих арбанашких насеобина као што то има староседелачко становништво. Чистих арбанашких насеља има готово два ипо пута мање него мешовитих (92:219), а у мешовитим насељима у складу с верском припадношћу били су насељени пет пута мање у хришћанским него у исламизованим српским селима, што све говори о њиховој постепеној инфилтрацији на овим територијама.

С арбанашким колонијалним притиском истиснути су са својих кућних прагова многи Срби, док се један део преосталог становништва, научивши арбанашки језик поарбанашио што је на више места истицао и сам Милојевић. Нови истраживачки резултати као и карте створене после Милојевића, документовано и пластично потврђују верност тадашњих Милојевићевих података а самим тим и верност ове карте. Иако рађене другачијим картографским методама, углавном колорисањем и колорним шрафирањем, при чему је смањена тачност приказа појединачних насеља, што није случај и с овом картом, постоји више карата које потврђују Милојевићеве податке и његова гледишта о тадашњем стању Срба на Косову и у Метохији.

На тим картама приказана је веома слична или у складу с историјским приликама у одређеној мери измењена етнодемографска структура становништва на Косову и у Метохији, с означеним једним или неколико посебних претворених српско-арбанашких етничких варијетета. Тако на пример, на Етнографској карти Европске Турске (Сакс 1877) Карл Сакс је приказао православне, католичке и мухамеданске Арбанасе, Спиридон Гопчевић на Етнографској карти Македоније и Старе Србије (Гопчевић 1889) поред Албанеза, разликовао је Албанезе хришћане, српског порекла и Албанезе мухамеданце, српског порекла. Исто тако и на картама насталим у знатно промењеним условима, почетком XX века, Алфред Стед је на Етнографској карти Србије (Стед 1909) поред Албанаца означио групу албанизованих Срба, а Јован Цвијић на Политичко-етнографској скици Македоније и Старе Србије (Цвијић 1906) увео је појамове Арнаути и Арнауташи, док је на Етнографској карти Балканског полуострва (Цвијић 1913) дао најкомлетнију класификацију: албанизовани Срби (Арнауташи), православни Срби који говоре албански и србизовани Албанци.

ЛИТЕРАТУРА

[1] Милојевић 1871: Милојевић, Милош. С. *Путопис дела Праве (Старе) Србије*. – Београд: Главна српска књижара уз помоћ Српског ученог друштва. – I књига. – 218 с.

[2] Милојевић 1872: Милојевић, Милош. С. *Путопис дела Праве (Старе) Србије*. – Београд: Главна српска књижара уз помоћ Српског ученог друштва. – II књига. – 260 с.

[3] Милојевић 1877: Милојевић, Милош. С. *Путопис дела Праве (Старе) Србије*. – Београд: Главна српска књижара уз помоћ Српског ученог друштва. – III књига. – 240 с.
[4] Сакс 1877: Carl Sax. *Ethnographische Karte der europäischen Türkei und ihrer Dependenzen zu Anfang des Jahres 1877*. Wien: Ed. Hölzel's Institut. – Mitthelungen der k. k. geograph. Gesellschaft. – Taf. III.
[5] Гопчевић 1889: Spiridon Gopčević. *Ethnographische Karte Alt-Serbien und Makedonien, 1:300.000*. – In: Makedonien und Alt-Serbien. – Wien: Verlag von L.W. Seidel & Sohn. – Вишебојна карта у 5 листова.
[6] Цвијић 1906: Јован Цвијић. *Политичко-етнографска скица Македоније и Старе Србије, 1: 4.000.000*. – In: Основе за географију и геологију Македоније и старе Србије с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Албанији. – Београд: Српска Краљевска Академија. – Вишебојна скица 35,5 x 41 цм.
[7] Стед 1909: Alfred Stead. *Etnographical map of Servia, 1:2,75,000*. – In: Servia by the Servians. – London; William Heinemann. – Вишебојна карта 38 x 41 цм.
[8] Цвијић 1913: Јован Цвијић. *Ethnographische Karte der Balkanhalbinsel*, nach allen vorhandenen Quellen und eigenen Beobachtungen von Prof. Dr. J. Cvijić. Leitung: Prof. Paul Laghans. Auf Grundlage aus Stielers Handatlas. – 1: 1.000.000. – Gotha: Justus Perthes. – In: Гласник С. Г. Д. Година 1. – 1912. – св. 2. – Вишебојна карта 62 x 75 цм.
[9] Стојанчевић 1994: Стојанчевић, Владимир. *Косово и Метохија у српско–абанашким односима у XIX веку (1804–1878)*. – Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Међуодељенски одбор за проучавање Косова и Метохије. – 118 с.
[10] Вемић 2005: Вемић, Мирчета. *Етнографска карта дела Старе Србије: Према путопису Милоша С. Милојевића 1871–1878. год., 1:300.000*. – Београд: Географски институт „Јован Цвијић" САНУ. – 80 с. + вишебојна карта 68 x 60.

Mirčeta Vemić

THE ETHNIC MAP OF A PORTION OF OLD SERBIA ACCORDING TO A TRAVEL ACCOUNT BY MILOŠ S. MILOJEVIĆ, 1871–1877

S u m m a r y

The e*thnic map of a part of Old Serbia at a scale of 1:300.000* refers to a part of the historic Old Serbia, particularly Kosovo and Metohia, with the addition of the Kuršumlija *nahiya* (district). It is based on three volumes of travelogues by Miloš S. Milojević, who traveled through this area in the 19th century - at the end of 1860s and the beginning of 1870s. The map clearly shows the ethnic picture at that time by national and religious affiliation, through the composition and distribution of the population by settlements. It also shows the demographic-statistical structure of Serbs and Albanians immediately prior to the Serbian-Turkish wars of 1876 and

1877/78, at a time when the Serbs were still the majority population in the area of Kosovo and Metohia, and the Albanians a minority.

Beside the direct effect of revisiting the ethnic-demographic situation in that part of Serbia from almost 150 years ago, this map also verifies and reemphasizes the originality, straightforwardness, synchronicity, richness, complexity, multidimensionalism and other values of Milojević's travelogue, which has been somewhat unfairly neglected and even contested in our historiography. This paper represents an interpretation of the results of the author's cartographic work.

Key words: Old Serbia, Kosovo and Metohia, Serbs, Albanians, ethnic map.